

Den danske revolution – endnu en gang¹

Thorkild Kjærgaard

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 21–29.

Thorkild Kjærgaards disputats *Den danske Revolution* (1991) har med sin økohistoriske tolkning af det danske landbrugs udvikling 1500–1800 fremkaldt en livlig diskussion. *Fortid og Nutid* bragte i 1992 (s. 16–57) en række overvejende kritiske indlæg i denne debat. Thorkild Kjærgaard kommenterer her disse indlæg. Bl.a. finder han, at kritikerne ikke i tilstrækkelig grad er opmærksomme på energispørgsmålets fundamentale betydning i hans tolkning.

Thorkild Kjærgaard, f. 1945, dr.phil., museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Har ud over disputatsen bl.a. skrevet *Denmark gets the News of '76* (Danmark og den amerikanske uafhængighedserklæring) (1975), *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet* (1980); *Danmark og den franske revolution* (1989) og *Bladtegninger på Frederiksborg* (1991).

Standretten

Da general Dmitri Volkogonov den 7. marts 1991 mødte op i det sovjetiske forsvarsministeriums mødesal for at diskutere sit omdebatterede udkast til en ny officiel fremstilling af den 2. verdenskrigs historie, sagde han: »Jeg er enig med dem, der siger, der er mange fejl i denne bog ... Men lad os diskutere dem. Lad os fremsætte vore synspunkter [i stedet for at komme med anklager og beskyldninger].«² Men Dmitri Volkogonov havde misforstået situationen. Han stod over for en forsamling, hvoraf dele ønskede at gøre mødet til en stalinistisk standret.

På samme måde havde jeg, da jeg den 6. december 1991 mødte op til forsvaret af min allerede dengang livligt diskuterede bog om den danske revolution, i nogen grad misforstået situationen. Flere af opponenterne var tydeligvis ikke mødt op for at diskutere synspunkter og vise vejen til forbedringer, men for at fremsætte anklager og beskyldninger mod mig for mangel på videnska-

belig alvor og kvalitet. Dette gjaldt i særlig grad to af opponenterne ex auditorio, overinspektør ved Nationalmuseet, cand.scient. Bent Aaby og geografen, professor, dr.phil. Sofus Christiansen. Hvad angår Sofus Christiansen har vreden stadig ikke lagt sig, som det fremgår af oktobernummeret af Det naturvidenskabelige Fakultets blad, *Hovedområdet*.³

Da hverken Bent Aaby eller Sofus Christiansen synes interesseret i at diskutere, men udelukkende i at gøre sig til af deres egen videnskabelighed,⁴ skal jeg ikke gå nærmere ind på deres indlæg. Men for at der ikke skal herske tvivl om, at jeg er lydhør over for konkret og operationel kritik, uanset i hvilken form den fremsættes, skal jeg oplyse, at der i 3. oplag af bogen, som kom på gaden kort før jul 1992, er foretaget en række mindre rettelser, blandt andet foranlediget af de indvendinger, som er fremført af Bent Aaby og Sofus Christiansen. Således på side 70, hvor jeg har taget hensyn til den for bogen som sådan ubetydelige, men i øvrigt utvivl-

somt berettigede indvending, Bent Aaby har rejst mod udsagnet: »I dag er den vilde kløver forsvundet i Danmark. Hvad der findes af »vild« kløver er i virkeligheden forvildet kulturkløver.«⁵ Både Bent Aaby og Sofus Christiansen kritiserer min sammenkædning af kalkoverfladens niveau og jordens kalktrang.⁶ Kritikken er næppe helt fair, da jeg formulerer mig langt mindre kategorisk, end de to opponenter lader forstå. Men det skal ikke bestrides, at sammenhængen mellem jordens kalktrang og kalkoverfladens niveau er mindre klar, end jeg antyder. I den engelsksprogede udgave af bogen, som udsendes i slutningen af 1993, er kortet over kalkoverfladens niveau derfor fjernet og erstattet af et kort over de vigtigste jordbundstyper i Danmark,⁷ ligesom ca. $\frac{3}{4}$ side tekst udelades.

Derimod har jeg selvfølgelig ikke taget hensyn til de indvendinger, som ikke bygger på hvad jeg siger, men på de to naturvidenskabelige opponenteres fordrejninger og karikeringer af mine synspunkter. Og sådanne er der adskillige af.⁸ Bent Aaby gør således et stort nummer ud af, at jeg fremhæver bogen som et nyt træk i landskabet omkring år 1800. Hvordan kan det være rigtigt, når perioden fra omkring år 500 før Kristus betegnes som »bøgetiden«, spørger Aaby spydigt.⁹ Javist fremhæver jeg bogen som et nyt træk i landskabet hen mod år 1800, men ikke i den forstand, at jeg hævder, at bogen ikke tidligere har været udbredt, således som Aaby lader forstå. Tværtimod anfører jeg, at bogen vandt frem i 1400- og 1500-tallet, altså i den periode, som ligger umiddelbart forud for og lapper ind over den periode, som er genstand for min undersøgelse. Det gør jeg – kuriøst nok – med henvisning til en i øvrigt svært tilgængelig afhandling af ingen anden end Bent Aaby selv.¹⁰

Økokrise, landbrugsrevolution og landboreformer

Et fundamentalt punkt i *Den danske Revolution* er ideen om, at Danmark fra 1600-tallets slutning var på vej ind i en økokrise, der på længere sigt ville have ført til en ødelæggende fødevarer- og energikrise. Takket være 1700-tallets nye energikilde, stenkul, og takket være en landbrugsrevolution, hvis slutsten var introduktionen af kulturkløver, lykkedes det at redde landet ud af krisen og få Danmark bragt ind på et spor, som ret uproblematisk fører frem til det land, vi kender i dag. De fleste af deltagerne i debatten om min bog anerkender, at der i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet forekommer et kompleks af fænomener, som kan sammenfattes under udtrykket en økokrise.¹¹

Har der været en krise, som man i sidste øjeblik fik sig reddet ud af, rejser det spørgsmålet om, hvilke kræfter der lå bag succesen. Det svar, som ikke bare den historiografiske tradition, men hele den danske kulturelle tradition lægger op til, er, at det skyldtes den dynamik, som landboreformerne i slutningen af 1700-tallet tilførte det danske samfund. Flere af mine kritikere hæfter sig i denne forbindelse ved, at en række af de store forandringer i landbruget, blandt andet brugen af kløver, som jeg selv detaljeret dokumenterer, først slår igennem i stor målestok i 1780'erne og 1790'erne, altså i landboreformernes årtier. Når jeg trods dette hævder, at det ikke var landboreformerne, som bragte Danmark ud af krisen, men at landboreformerne tværtimod var et afledt fænomen, så går jeg mod mine egne resultater, og min bog bliver et smukt eksempel på, at en forfatter selv afkræfter, hvad han vil bevise. »Et skud i foden på doktoranden selv ... præses skyder faktisk bolden i sit eget mål,« som Dan Charley Christensen udtrykker det.¹²

Kortene i *Den danske Revolution*, s. 76–79, viser ganske rigtigt, at kløver først blev synlig i stor målestok i 1780'erne og 1790'erne. En forstærkende rolle spiller her et særligt forhold, som nok burde have været trukket stærkere frem i bogen, nemlig at kilde-materialet »favoriserer« 1780'erne og 1790'erne på bekostning af 1760'erne og 1770'erne, og at udbredelsen af kløver i 1760'erne og 1770'erne derfor fremtræder relativt svagere, end den utvivlsomt var. Mange oplysninger om kløver stammer fra de detaljerede rapporter over landbrugets forhold, som landets godsejere blev afæsket i stadig større tal i 1780'erne og 1790'erne. Var tilsvarende detaljerede rapporter blevet afkrævet godsejerne i 1760'erne og 1770'erne, ville det sikkert have givet en række nu for altid formentlig tabte oplysninger om kløveravl. I samme retning trækker det, at bevaringsgraden for godsarkiver generelt set aftager, efterhånden som man bevæger sig bagud i 1700-tallet. Hvordan billedet ville have set ud, hvis man også havde afæsket bønderne oplysninger om deres bedrifter, kan man ikke engang gisne om. – Det er blevet kritiseret, at kortene er akkumulerende. Akkumulationsprincippet kan i et par tilfælde muligvis have ført til et for optimistisk billede af kløverens udbredelse, idet enkelte tidlige forekomster af kløver uberettiget kan være blevet ført op gennem alle fire situationskort til 1805. Forekommer dette, vil det dog formentlig snarest være uden for de centrale, kløverdyrkende områder, altså først og fremmest i det vestlige og nordlige Jylland. At det skulle være en følge af akkumulationsprincippet, at kortene til sidst (i nogle egne) er næsten grønne, som Karl-Erik Frandsen antyder,¹³ er uden hold i realiteterne. For de fleste lokaliteter er der anført adskillige belæg for fortsat tilstedeværelse af kløver efter første forekomst, og ingen steder hyppigere end på det Fyn, der samtidig er det grønneste

af alle områder. Tværtimod at give et for optimistisk billede af kløverens udbredelse giver kløverkortene et konservativt billede, idet kun udsagn, som eksplicit omtaler kløver, er medtaget. Indicier på kløveravl, selv de mest sikre (for eksempel omtale af »kunstenge« og »udlæg i havre«), er altså udeladt, hvis ikke kløver udtrykkelig nævnes.

Afgørende er imidlertid, at de udviklingslinier, jeg omtaler i bogen, alle er begyndt længe før 1780'erne og 1790'erne; de følger blot det for accelererende processer sædvanlige mønster: I starten syner selv en stor procentvis forøgelse næsten ikke, senere bliver det anderledes. Denne senere fase, hvor selv forholdsvis beskedne procentvise forøgelser ses tydeligt, indtræder for kløver i slutningen af 1700-tallet. Der er ingen særlig grund til at antage, at udbredelsen af kløver, der efter kløverkortene at dømme har været meget afhængig af »naboeffekten«, ville have forløbet væsentlig anderledes uden landboreformerne. Det samme gælder de andre parametre for økologisk genopretning, jeg omtaler.

I mange tilfælde var fællesskabet en tryghedsfaktor, som gav styrke og mod til at prøve noget nyt, for eksempel kløveravl, jævnfør Karl-Erik Frandsens instruktive bearbejdning af »kløverbilaget«,¹⁴ hvoraf fremgår, at det fortrinsvis var bønder i uudskiftede landsbyer, som tog slæbet med at introducere kløver på bondegårdsjorden i Danmark. Dette forhindrer naturligvis ikke, at fællesskabet også nu og da kan have fungeret som en hæmsko, hvad den af Birgit Løgstrup gengivne hændelse fra Voer synes at vise.¹⁵ »Synes at vise« – for hvad viser Voer-bøndernes modstand mod kløver egentlig? Viser den, at fællesskabets bønder var træge og uforstandige, sådan som vi er tilbøjelige til at mene, eller viser den, at de forstandigt og lysende rationelt – men, som vi ved, for-gæves – kæmpede for at beholde resterne af det gamle, for evigt tabte fri-

tidssamfund?¹⁶ Her er måske et eksempel på den rationalitet, som Steen Busck ironiserer over, at jeg tillægger »1700-tallets overtroiske bønder«.¹⁷

Det eneste, der er positiv basis for at sige, er, at landboreformerne øjensynligt ikke standsede de gavnlige processer, der var sat i gang i årtierne forud. At hævde, at landboreformerne på afgørende måde fremskyndede processen, er at ty til ubeviselig, konventionel visdom hentet fra nationens ideologiske skatkammer. Eller for at vende det om: Forestiller man sig virkelig i fuld alvor, at udbredelsen af kløver skulle have stoppet omkring 1785, hvis ikke man havde fået udskiftning og selveje?

Alt dette betyder ikke, at jeg står fast på hvert et ord. Jens Holmgaards diskussion af skattestrukturen såvel som hans bemærkninger om udviklingen af det offentlige forbrug i 1700-tallet¹⁸ har således gjort det klart, at mine overvejelser om disse spørgsmål på side 161 bør korrigeres.

I øvrigt mener jeg, hvad der helt synes at være forbigået opmærksomheden, at det grundlæggende svar på, hvorfor Danmark kom ud af økokrisen, ligger et helt andet sted end i landbruget, nemlig i løsningen af energikrisen, altså i sidste ende i den teknisk-videnskabelige udvikling, som i 1700-tallet gjorde det muligt at anvende fossil energi i form af stenkul til stadig mere brede spektrede formål, ud over opvarmning blandt andet til uds melting af jern.¹⁹ Set i dette lys er diskussionen for eller imod landboreformerne som igangsættere af den moderne udvikling meningsløs, da grundlaget for det moderne samfund ligger i overgangen fra et energi- og råstofforsyningssystem baseret på træ til et system baseret på fossil energi.

Bag ideen om landboreformerne som det store gennembrud i Danmarks historie ligger forestillingen om, at Danmark indtil et godt stykke op i 1800-tallet fulgte sin egen udviklingslinie. Mens

England gennemførte industrialiseringen, gennemførte Danmark landboreformerne, som sikrede, at vi ikke tabte terræn. Var ideen om, at landboreformerne – stavnsbåndsløsning, udskiftning, selveje, hoveriregulering og fredskovsforordningen af 1805 – kunne gøre det ud for den industrielle revolution, rigtig, ville det være et mirakel, som satte Jesu bespisning af de 5000 mand i ørkenen alvorligt i skyggen. Sådant var det imidlertid heller ikke. Udviklingen i Danmark var i sidste ende en del af den industrielle revolution.

Liberalismens betydning

I de to økonomer Ingrid Henriksens og Ester Boserups interessante og yderst instruktive indlæg sættes den danske udvikling ind i et bredere, europæisk og globalt perspektiv. Et af hovedspørgsmålene er her, om kontrasten mellem den manglende udvikling i den Tredie Verdens landbrug og den succesrige europæiske udvikling skyldes udskiftningen, selvejet med mere, kort sagt den liberalisme og individualisering, som ubestrideligt ligger i de danske landboreformer og i den europæiske udvikling sidst i 1700-tallet som helhed. Ingrid Henriksen synes at mene, at der er en sammenhæng. Jeg har svært ved at se den.

Som allerede anført er jeg af den opfattelse, at det var den forøgede tilgang af ressourcer, specielt energi og råstoffer, som gav det danske (og det europæiske) landbrug og samfund en hidtil uset dynamik i slutningen af 1700-tallet. Ikke arbejdsdeling²⁰ og handel, der bare er at bytte allerede tilstedeværende ressourcer. Hvad skulle arbejdsdeling hjælpe i et samfund uden ressourcer? Hvad skulle arbejdsdeling hjælpe i Somalia i dag eller i et økologisk svækket 1700-tals Danmark uden mulighed for at skaffe stenkul fra et naboland? Denne ressourceinitierede dynamik var

til stede allerede før landboreformerne, og jeg har vanskeligt ved at tro, at dens fortsatte tilstedeværelse kan have været afhængig af overgang til selveje eller andre liberalistiske mærkesager; måske ville dynamikken have været endnu stærkere, hvis man ikke havde accepteret de byrder, som landboreformerne lagde på landbruget og dermed på samfundet, blandt andet i form af tilbagevendende overkapitalisering og spekulationsbølger, der synes at være en uundgåelig følge af selveje. Hvorfor ikke? Det forudsætter blot, at bønderne ikke ville forsøge at udnytte en prisstigning til at trække sig ud af markedet. Denne risiko, som Ingrid Henriksen nævner,²¹ var næppe til stede i Danmark. Der er mange vidnesbyrd om bondesamfundets intensive kontakt med markedet længe før landboreformerne,²² jævnfør Ester Boserups bemærkning om, at »Danmarks økonomi allerede fra periodens begyndelse [1500] var en markedsøkonomi, hvis udvikling var baseret på en stor eksport af landbrugsprodukter«.²³

Dette leder hen til et ejendommeligt, alt for lidt påagtet paradoks ved liberalismen: Endskønt den udgiver sig for, og almindeligvis også opfattes som en opskrift på økonomisk udvikling, så er det i reglen vanskeligt konkret at eftervise dens positive virkninger i så henseende. Sådan var det i 1700-tallet, og sådan er det stadig, således som vi for øjeblikket får det demonstreret med næsten chokerende klarhed i det tidligere Sovjetunionen og mange andre steder.²⁴ Langt snarere end økonomi synes liberalismens område at være magt, med smadring af lokale magtstrukturer som dens egentlige speciale. Det så man i 1700-tals samfund som Danmark og Frankrig,²⁵ ligesom man ser det for øjeblikket i Europa, hvor det Indre Marked ved sin ubønhørlige nedbrydning af »tekniske handelshindringer« af enhver art viser sig at fungere perfekt som nedrivningskugle over for lokale magtstrukturer –

for eksempel den danske økonomiske og sociale lovgivning.

Hvad den Tredie Verden kan lære af 1700- og 1800-tallets danske (og europæiske) samfund er, at hvis et samfunds ressourcebasis udvides – specielt i form af rigeligere energitilførsler – så går det bedre. Men denne lære er intet værd i verden af i dag, hvor ressourceforbruget i forvejen er alt for stort, og hvor mulighederne for at udvide samfundenes ressourcebasis derfor i realiteten ikke eksisterer.²⁶ Desuden kan man lære, at hvis man gennemfører en række liberalistiske foranstaltninger, så vil de centrale myndigheders muligheder for kontrol med samfundet sandsynligvis øges. Dette kan være af interesse for hovedstadsbaserede eliter i stammeopdelte samfund med stærke lokale stridigheder på samme måde, som det var det i mange europæiske 1700- og 1800-tals samfund med indædte, næsten uigennemgængelige lokalpatriotiske traditioner – Danmark for eksempel.²⁷ Men det har sin pris. Om den Tredie Verden i disse år, hvor mulighederne for en gunstig udvikling i forvejen er så ringe, kan tillade sig den luksus at operere med suboptimale liberalistiske magtmodeller i stedet for solidariske velfærdsmodeller, er et spørgsmål, som i øvrigt også må forventes at melde sig med stadig større styrke i den tidligere socialistiske verden.

Det generelle kontra det specielle

Flere af mine kritikere bebrejder mig, at jeg i mine generaliseringer ikke tager tilstrækkeligt hensyn til lokale og regionale forhold.²⁸ Det er en indvending, som jeg godt forstår dukker op, så meget mere som jeg selv så at sige har lagt læseren den i munden ved i indledningen at skrive, at mange punkter har måttet behandles »summarisk«.²⁹ Men hvorom alting er, så er det en indvending, som langt fra holder hele vejen

igennem. Jeg vil endda – med risiko for latter og hovedrysten – mene, at det snarere er mine kritikere end mig, der generaliserer for dristigt.

Det er rigtigt, at mange spørgsmål af pladsgrunde (men ikke sjældent tillige fordi jeg har skønnet, at yderligere diskussion ikke fører nogen vegne) er behandlet kortfattet. Det er også rigtigt, som bemærket af Birgit Løgstrup, at jeg (som andre historikere) jævnlige slutter fra delmængder til helmængder;³⁰ men da jeg altid gør det med tydelig angivelse af forudsætningerne og dermed med forbehold for, hvad senere undersøgelser måtte bringe for en dag, ser jeg ikke nogen fare i dette, og jeg tror ikke Birgit Løgstrup behøver at frygte, at »lokalhistorien [vill] blive sat mange generationer tilbage« på grund af mig. Endelig er det rigtigt, som fremhævet blandt andet af Steen Busck,³¹ at jeg har et »repræsentativitetsproblem«, det vil sige, at mange af de eksempler, jeg giver på det ene eller det andet, illustrerer, mere end de beviser; i dette stykke adskiller jeg mig i øvrigt heller ikke fra andre historikere. Når der bliver reageret på min brug af enkeltteksempler, skyldes det i en række tilfælde ikke utænkeligt, at jeg giver gamle, prøvede episoder et nyt indhold. De nævnte eksempler på bønder, der saboterede kløveravl og podning af frugttræer, har været fremme før.³² Så længe man holder sig inden for de klassiske tolkninger ortodoksi og udlægger disse episoder som »bevis« på fællesskabets træghed, er der ingen problemer. Protesterne kommer først, når man slår automatpiloten fra og gør disse episoder til vidnesbyrd om noget andet, for eksempel det danske folks bestræbelser på at fastholde den gamle fritidskultur.

Men er det rigtigt, at jeg har et »repræsentativitetsproblem«, så er det vel også rigtigt, at jeg i andre tilfælde følger spørgsmålene ud i de yderste forgreninger. Det gælder for eksempel undersøgelsen af kulturkløverens udbredelse,

hvor jeg blandt andet under inddragelse af stort set samtlige bevarede godsarkiver fra kongeriget gennemfører en agrargeografisk kortlægning, der, hvad angår lokale detaljer, næppe overgås af mange undersøgelser af det danske 1700-tals samfund.³³

Afgørende er imidlertid noget ganske andet. Ser man sagen lidt fra oven, er det efter mit skøn ikke så meget mig som mine kritikere, der forsømmer sig, når det gælder om at tage hensyn til det specielle og det regionale. Frejdigt har danske historikere fremsat domme om samfundsudviklingen i tiden 1500 til 1800 uden at tage hensyn til for eksempel den økologiske udvikling, til kulturlandskabets forandring, for ikke at tale om basale sociale og økonomiske parametre som sygdomme, arbejdstid, energi og råstoffer. Dette turde være at generalisere uden at tage hensyn til specielle forhold. De, der bebrejder mig, at jeg generaliserer på et alt for spinkelt grundlag, passerer selv store provinser af den fortidige virkelighed uden så meget som at standse op og kikke sig omkring et øjeblik.

Det er mig ubegribeligt, at man kan tale om det danske samfunds udvikling i perioden 1500–1800 uden at komme ind på energispørgsmålet. Ikke desto mindre forbigår næsten alle bidragydere til *Fortid og Nutids* diskussion om min bog dette spørgsmål. Kun Jens Holmgaard synes at anerkende energispørgsmålets fundamentale karakter.³⁴ Steen Busck reducerer problemstillingen om energi og skove til en vittighed ved at nævne, at Asiens nomader har klaret sig i tusinder af år uden skove.³⁵ Derved kommer man uundgåeligt skævt ind på min bog, hvor energispørgsmålet er sat øverst, men det kan selvfølgelig være, hvad det vil.³⁶ Værre er, at man også kommer skævt ind på det samfund, som er genstand for undersøgelse, hvad der igen åbner for uunderbyggede generaliseringer på et skrøbeligt grundlag, hvor ideologi og forud-

fattede meninger ofte træder i argumenters sted.³⁷

Da spørgsmålet om det generelle kontra det specielle spiller en rolle i kritikken af min bog, vil det måske ikke være upassende, at jeg på dette sted indfører et par bemærkninger om bogens tilblivelseshistorie, da denne har at gøre med selvsamme problemstilling. En væsentlig del af baggrunden for *Den danske Revolution* ligger i årene omkring 1980, hvor jeg følte mig stadig mere fremmedgjort over for normerne for, hvad der ansås for lødig historisk argumentation. I specialiseringens og den øgede informationsmængdes navn så man i faget bort fra mere og mere, og historikere følte sig efterhånden berettiget til at skrive om et hvilket som helst snævert, fuldstændig singulært emne ud i det blå uden ansvar for placeringen i en større sammenhæng. »Ja, det var Skråderlaugets bedste Tid!« Et udslag af disse overvejelser var den historiografiske afhandling: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning.³⁸

Det var imidlertid ikke med ideologikritiske afhandlinger, tingene skulle søges ændret. Det måtte være med praktisk historieskrivning. Her kom jeg til den opfattelse, at en del af løsningen måtte ligge i at opsøge så mange provinser og regioner af den historiske virkelighed som muligt for derigennem at oparbejde et grundlag for slutninger på en bred, konkret basis. Dette har jeg forsøgt at efterleve i *Den danske Revolution*. Det er en selvfølge, at denne fremgangsmåde undertiden fører ud i uvejstomt terræn, hvor man kan tabe orienteringen og begå slemme fejl, andre gange bliver besøget lovlig hastigt. Sommetider kan man også komme til at støde lokale småhøvdinge på manchetterne.

Hvad angår den sproglige fremstillingsform, har jeg ment, at den bør være så moderne som muligt. Uden at bestride de problemer, der er forbundet med at anvende moderne terminologi,

og som navnlig Steen Busck opholder sig ved,³⁹ er det min opfattelse, at moderne sprogbrug trods alt giver mindst »støj« og færrest afsender- og modtagerproblemer. At vore forfædre selv måske ville have svært ved straks at følge med i for eksempel min redegørelse for realønsudviklingen i gårdmandsklassen, er, så vidt jeg kan se, af mindre betydning.

Det tilkommer ikke mig at dømme om resultatet af mit arbejde. Spændende har det i hvert fald været, og for mig var det den eneste farbare vej.

Noter

1. Nedenfor bringes et svar til de indlæg om Thorkild Kjærgaard: *Den danske Revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning*, 1991, som blev bragt i *Fortid og Nutid* 1992, s. 16–57. I indledningen til dette bind, s. 1, henvises til en række dagbladsanmeldelser af *Den danske Revolution*. Her savnedes Mikael Venges anmeldelse i *Fyens Stiftstidende*, 12. november 1991. Siden er fremkommet anmeldelser i *Tidskrift for Landøkonomi* 179, 1992, s. 80–89 (S. P. Jensen) med mit svar s. 90–92; *Kritik* 99, 1992, s. 123–126 (Hans Hauge); *Gymnasieskolen* 75, nr. 21, 1992, s. 33–34 (Kaare Pedersen); *Naturens Verden* 9, 1992, s. 332–333 (Peder Agger); *Den jyske historiker* 61, 1992, s. 138–141 (Tyge Krogh); *Historisk tidsskrift* 92, 1992, s. 97–118 (Ole Feldbæk); *American Historical Review* 97, 1992, s. 1231–1232 (H. Arnold Barton); *Norsk Historisk Tidsskrift* 1992, s. 355–358 (Ståle Dyrvik); *Historie & Samtid* 3, 1992, s. 95–96 (Jens Aage Poulsen); *SALT* 1, 1992, s. 45–46 (Jens Rahbek Rasmussen); *Aalborg Universitetscenter: Centernyt* 10, 1992, s. 22–23 (N. O. Fruensgaard); *Ruc nyt* 14, 1992, s. 14–15 (Erling Frederiksen); *Folk og Kultur*, 1992, s. 108–111 (Peter Michelsen); *Møllen*, udg. af Dansk Møllerforening 108, nr. 3488, 1992, s. 10 (Jørgen F. Christensen); *Skoven* 25, 1993, s. 68–69 (Bo Fritzboeger); *Noter om historie og undervisning* 115, marts 1993, s. 58–60 (Carl-Johan Bryld).
2. *Nezavisimaya Gazeta* 18. juni 1991, jf. David Remnick: Invitation to a Beheading, *New York Review of Books* 18, 1992, s. 12–17, s. 17.

3. *Hovedområdet. Månedssbladet for det Naturvidenskabelige Fakultet ved Københavns Universitet* 7, 1992, s. 8–9.
4. Efterhånden som det er gået op for flere og flere, at natur og menneske ikke blot i de sidste få årtier, men i titusinder af år er indgået i et gensidigt samspil (jf. Clive Ponting: *En grøn verdenshistorie*, 1992), som stort set gør det umuligt at tale om naturen isoleret fra mennesket, er behovet for et tæt samarbejde mellem naturvidenskab og humaniora blevet mere og mere påtrængende. Når dette samarbejde har svært ved at komme i gang, skyldes det som ofte påpeget fra naturvidenskabelig side, bl.a. af fysikeren C.P. Snow, mange humanisters uvilje mod at gå ind på naturvidenskabelige tankebaner. Men det skyldes næppe mindre, at store dele af det naturvidenskabelige miljø, der siden 1800-tallet har været opdelt i nydelige afdelinger, hvor specialister og eksperter flittigt og uforstyrret udfolder sig hver for sig, let forfalder til at operere med et naivt objektivitetsbegreb, hvad der har givet grundlag for et aggressivt fjendebillede af andre fagområder, navnlig humaniora, som anses for »soft« og uvidenskabelig. »Hvor mange fysikere er ikke stolte af deres uvidenhed om det de kalder 'bløde videnskaber'«, spørger J. E. Lovelock (*Jordens tider. En biografi om GAIA*, 1989, s. 21–22); se også Donald Worster: *Environmental history, Menneske & Natur*, Humanistisk forskningscenter, Odense Universitet, Arbejdsrapport nr. 11, 1993.
5. *Fortid og Nutid* 1992, s. 24–25.
6. *Fortid og Nutid* 1992, henholdsvis s. 29 og s. 32.
7. Jeg skylder Knud Rosenlund, Zoologisk Museum, som tegnede bogens kort, at nævne, at han flere gange protesterede mod kortet over kalkoverfladens niveau og ønskede det fjernet.
8. Se ud over det straks nedenfor nævnte f.eks. *Fortid og Nutid* 1992, s. 29, hvor Bent Aaby med henvisning til svenske kilder belærer om, at ikke kun kvælstof, men også fosfor og andre grundstoffer kan være i minimum, og at jeg følgelig tager fejl, når jeg – ifølge Bent Aaby – kun peger på kvælstof. Bent Aaby havde ikke behovet at gå over Sundet for dette. Han kunne have læst det hos mig i *Den danske Revolution*, s. 57 (manganmangel) og s. 58 (fosformangel) med henvisninger til danske kilder.
9. *Fortid og Nutid* 1992, s. 24. Se også Sofus Christiansens bemærkninger, Sst., s. 32, om samme spørgsmål.
10. *Den danske Revolution*, s. 236, note 7.
11. Se f.eks. Karl-Erik Frandsen, *Fortid og Nutid* 1992, s. 16; Dan Charley Christensen, Sst., s. 34, 37; Birgit Løgstrup, Sst., s. 38 og Ester Boserup, Sst., s. 55–56; kun Bent Aaby og Sofus Christiansen sætter sig til modværge, men ikke, så vidt jeg forstår dem, på den måde, at de i og for sig bestrider, at der kan have været en krise, men på den måde, at de ikke mener, at jeg har eftervist eksistensen af en eventuel krise. Ellers er det svært at forstå, hvorfor Sofus Christiansen i *Hovedområdet* 7, 1992, s. 9, ivrer for, at sagkyndige nu tager fat og, som professoren udtrykker sig, »hugge[r] problemstillingerne op og arbejde[r] videre med dem, og det vil vi [geografer?] også gøre, vi vil gå ind og se på de økologiske forhold omkring nogle af emnerne og så få koblet nogle af de historiske områder til«. Også Bent Aaby foreslår, at man nu – efter at jeg med mit afskrækkende eksempel har vist, hvorledes tingene ikke skal gøres – arbejder videre inden for økohistorien med en »flok af stiftindere med hver deres speciale«, således som det ifølge Bent Aaby længe har været praktiseret inden for arkæologien (*Fortid og Nutid* 1992, s. 30).
12. *Fortid og Nutid* 1992, s. 34; Karl-Erik Frandsen: »Thorhild Kjærgaards egen argumentation [synes] at lide af en logisk modsigelse« (Sst., s. 20). Eller med Birgit Løgstrups ord: »Thorhild Kjærgaard lever selv det afgørende argument mod kløveren som forudsætning for udskiftning ... tesen om landboreformernes relationer til kultiveringsformerne holder ikke for en nærmere prøvelse« (Sst., s. 39–40). – Første officielle opponenter, Ole Feldbæk, gør ligeledes dette til et hovedpunkt (*Historisk Tidsskrift* 92, 1992, s. 111–113).
13. Karl-Erik Frandsen, *Fortid og Nutid* 1992, s. 21.
14. Karl-Erik Frandsen, Sst., s. 22.
15. Birgit Løgstrup, Sst., s. 39.
16. *Den danske Revolution*, s. 141.
17. Steen Busck, *Fortid og Nutid* 1992, s. 54.
18. Jens Holmgaard, *Fortid og Nutid* 1992, s. 41–46.
19. *Den danske Revolution*, s. 121, 124; sml. Thorhild Kjærgaard: Stenkul og jern – bøgeskove og kløver, *Siden Saxo* 3, 1992, s. 16–23.
20. Ingrid Henriksen, *Fortid og Nutid* 1992, s. 48.
21. Ingrid Henriksen, Sst.
22. *Den danske Revolution*, s. 151–156.
23. Ester Boserup, *Fortid og Nutid* 1992, s. 55.
24. Hans Aage: Sustainable Transition, *Paper presented at the Arne Ryde Symposium on the Transition Problem*, University of Lund, Rungstedgaard, 11–12 June 1992, s.

- 9, 26–29 (under offentliggørelse), jf. samme: *Økonomierne i SNG og Østeuropa – mellem Skylla og Karybdis*, 1993. – Hans Hauge ironiserer i sin anmeldelse i *Kritik* 99, 1992, s. 123–126, over mit defensorat for de kollektive brugsformer som økologisk mere ansvarlige end individualistiske systemer med henvisning til, at jeg med mit førstehåndskendskab til Østeuropa burde vide bedre (Sst., s. 125). Jens Holmgaard er inde på det samme (*Fortid og Nutid* 1992, s. 45). Sagen er næppe så klar, som Hauge og Holmgaard synes at mene. Der er tungtvejende grunde til at tro, at den økologiske situation i den tidligere socialistiske verden trods uhørt voldsom lokal forurening generelt set var og stadig er væsentlig bedre end i Vesteuropa og i USA, ikke mindst inden for landbruget (Hans Aage: *Økonomierne i SNG og Østeuropa*, jf. også mine egne iagttagelser om det polske landbrug i *Højskolebladet* 116, 1991, s. 504–505).
25. *Den danske Revolution*, s. 200; Gail Bossenga: *La révolution française et les corporations: trois exemples lillois*, *Annales E.S.C.* 43, 1988, s. 405–426.
26. Tværtimod skal ressourceforbruget utvivlsomt reduceres, i hvert fald i den industrialiserede verden. En reduktion af energiforbruget i den vestlige verden med 50–80% inden for de næste 50 år turde være et konservativt gæt. Dette vil forde radikale omstruktureringer i landbruget, som formentlig vil blive tvunget til at opgive den nuværende højenergiproduktion og gå tilbage til på en gang mere arbejdskraftintensive og mindre effektive produktionsmetoder. Den deraf følgende produktionsnedgang vil effektivt løse det »tilsyneladende nærmest kroniske overudbudsproblem«, som Ingrid Henriksen udpeger som et af det nuværende landbrugs største problemer (*Fortid og Nutid* 1992, s. 50).
27. *Den danske Revolution*, s. 180–194.
28. Karl-Erik Frandsen, *Fortid og Nutid* 1992, s. 16 og 18; Birgit Løgstrup: »Sansen for lokale variationer er ikke fremherskende i disputatsen. Tværtimod« (Sst., s. 40); Steen Busck, Sst., s. 52.
29. *Den danske Revolution*, s. 13.
30. Birgit Løgstrup, *Fortid og Nutid* 1992, s. 40.
31. Steen Busck, Sst., s. 52. – Se også Tyge Kroghs anmeldelse i *Den jyske historiker* 61, 1992, s. 138–141.
32. *Den danske Revolution*, s. 141–142.
33. En positiv karakteristik af min fremgangsmåde giver Peter Michelsen i sin anmeldelse af *Den danske Revolution* i *Folk og Kultur* 1992, s. 108–111, hvor han beskriver min vekslen mellem ekstensiv og intensiv kildebehandling således: »Ordet overfladiskhed er der ... ikke nogen grund til at bruge, tværtimod er det beundringsværdigt, så sikkert også mange detaljer synes at være opfattet i forbindelse med det store overblik. Fremgangsmåden kan måske betragtes som en parallel til arkæologernes maskinelle afdækning af store flader, som ikke er til hindring for, at man på udsøgte steder kan bruge finere metoder« (s. 109).
34. Jens Holmgaard, *Fortid og Nutid* 1992, s. 41.
35. Steen Busck, Sst., s. 53.
36. Særlig har Ole Feldbæks udlægning af *Den danske Revolution* forbavset mig. I sine bestræbelser for at påvise, at min analyse af det danske samfund mellem 1500 og 1800 er urigtig, når han frem til, at jeg er advokat for det ældre synspunkt, at landboreformerne blev gennemført fra oven (*Historisk Tidsskrift* 92, 1992, s. 99–108, 116). Det forekommer mig dog ellers, at ingen mere radikalt end jeg – i øvrigt med udgangspunkt i Ole Feldbæks skrifter – har argumenteret for, at landboreformerne blev skabt helt andre steder end i det politiske system. Den politiske kamp lå, som jeg skriver i første sætning i kapitlet om »Magt«, »yderst i det kompleks af non-lineære transformationer, som den økologiske revolution udløste« (*Den danske Revolution*, s. 179).
37. Jf.: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28, 1979, s. 178–191.
38. Se note 37.
39. Steen Busck, *Fortid og Nutid* 1992, s. 52–53.